

UOT-811.512.162

Səhifə: 5-12

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.1.5>

Sayalı Sadıqova
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru, professor
sayalisadigova@yahoo.com

TERMINOQRAFIYANIN FUNKSİYASI VƏ ÜMUMİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *terminoqrafiya, nəzəri məsələ, funksiya, sfera, definitiv, ekstralingvistik*

Ключевые слова: *терминология, теоретический вопрос, функция, сфера, дефинитив, экстралингвистика.*

Key words: *terminology, theoretical issue, function, sphere, definitive, extralinguistic.*

Elmin müxtəlif sahələrinin öyrənilməsində terminlər açar rolunu oynayır. Müasir dövrdə elm sahələrinin inkişafı ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması, ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi terminologiyanın müəyyən mənbələr hesabına zənginləşməsi tendensiyasını gücləndirir. Maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, ekspert sistemlərinin hazırlanması ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sistemində yanaşmada yeni istiqamətlərin yaranması zərurətini yaradır. Müasir dövrdə leksikoqrafiya nəzəriyyəsi və praktikasının ən çox tələb olunan istiqaməti lüğət tiplərinin müəyyənləşdirilməsidir. Nəzəri leksikoqrafiyada qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq lüğətlərin tipləri müxtəlif qruplara ayrılır. Elmi-texniki terminologiyanın inkişafı terminoloji lüğətlərin tərtibini genişləndirir. Bu baxımdan K.Y. Averbux terminoloji leksikoqrafiyanın yaranmasını əsaslandıraraq yazır: “Terminoloji leksikoqrafiya ənənəvi leksikoqrafiyanın prinsipləri əsasında meydana gəlmiş, onun ənənələrini davam etdirir və tətbiqi elmlərə aid yeni lüğətlərin hazırlanmasını sürətləndirir.” [3, s.27]

A.Abbasov yazır: “Ona görə də, “terminoqrafiya” lingvistikada, xüsusən leksikoqrafiyada “terminoloji leksikoqrafiya” termininin substitutu funksiyasında çıxış edə bilər. Fikrimizcə, terminoqrafiya “terminoloji leksikoqrafiya” termininin variantıdır. Elmi dildə onu taftalogiyanın aradan qaldırılması məqsədilə işlətmək mümkündür. Bununla belə, daxil edilən termin “terminoloji leksikoqrafiya” terminini uğurla əvəz edə bilər.” [1, s.118] Təhlillərdən aydın olur ki, terminoqrafiya lüğətçiliyin müstəqil sahəsidir və terminoloji lüğətlər terminoqrafiyanın əsas obyektidir. Terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri, tipləri, növləri, terminlərin verilmə üsulları onun predmetini təşkil edir.

Hazırkı dövrdə dilin lüğət tərkibinin inkişafında terminoloji leksikanın imkanlarının genişliyi terminoloji lüğətçiliyin sahə imkanlarını da genişləndirmişdir. Terminoloji lüğətlər quruluş formasına görə leksikoqrafiya ilə eyni model üzrə yaradılsa da konkret olaraq terminlə əlaqəli lüğətçiliyi və onun əsas prinsiplərini əhatə edir. Müxtəlif elm sahələrinin inkişafı ilə bağlı yaranan terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərinin hazırlanması terminoqrafiyanın əsas funksiyasıdır. Terminoloji lüğətlərin əsas vəzifəsi dilin terminoloji sistemini təsvir etməkdir. Terminoloji sistemin inkişafı isə elm və texnikanın müxtəlif sahələrinin inkişafı, terminlərin yaranma prosesi ilə bağlıdır. M.Tağıyev yazır: “Söz-termin öz-özünə inkişaf etmir, yalnız elm adamları və mütəxəssislər tərəfindən qurulur, onun semantik sərhədləri və təyinat sahəsi müəyyənləşdirilir. Terminlərin mənası və tətbiqi sahələri sonradan başqa alimlərin əsərlərində və elmi məktəb və istiqamətlərdə dəyişə bilər. Alimlərin hansısa bir dilin qanunları və materialları əsasında yaratdıqları terminlər dilə daxil olaraq təkcə həmin elm və texnikanın deyil, eyni zamanda dilin malına, onun sisteminin vahidinə çevrilir.” [8, s.3]

Mütəxəssislər tərəfindən yaradılan və müxtəlif mənalarda işlədilən terminlər lüğətlərdə toplanılır və onların mənaları qeyd edilir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafına müxtəlif elm sa-

hələri ilə bağlı terminologiyanın təsiri lüğət tiplərinin və növlərinin də çoxalmasına səbəb olur. Terminoloji lüğətlər isə adından göründüyü kimi elmi terminologiyanın əsasını təşkil edən xüsusi leksika ilə bağlıdır. S.V.Qrinev xüsusi leksika ilə bağlı lüğətçiliyi terminoqrafiya adlandırmışdır. Alimin fikrincə, “terminoqrafiya xüsusi sözlərin (terminlərin) lüğətlərin hazırlanması nəzəriyyəsi və praktikasını öyrənən elmdir.”[4, s.121]

Azərbaycan dilində elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlərin nəşr olunması və onun praktik əsaslarının müəyyənləşdirilməsi terminoqrafiyanın nəzəri müddəalarını zənginləşdirir. Buna görə də terminoloji lüğətlərin tərtibinin sürətlənməsi terminoqrafiyanın nəzəri prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti yaratmış, leksikoqrafiyanın tərkib hissəsi kimi inkişaf etsə də tədricən müstəqilləşmişdir. A.Abbasov yazır: “Terminoloji leksikoqrafiya” termini vardır. Bu anlayış terminlərlə bağlı lüğətçiliyi əhatə edir. Terminoloji leksikoqrafiya leksikoqrafiyanın daxili istiqamətidir.”[1, s.63]

Leksikologiya dilin lüğət tərkibini və onu təşkil edən leksem kimi söz haqqında elmdir. Terminologiya isə elm və texnikanın inkişafı ilə yaranan terminoloji sistem haqqında dilçilik sahəsidir. Leksikologiya leksikoqrafik işin əsasını yaradır. Terminologiya isə terminoqrafik işin əsasını yaradır. Ona görə də “terminoqrafiya” dilçilikdə terminoloji lüğətçiliklə bağlı müstəqil sahədir.

Cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, özündə müxtəlif sosial sferalara məxsus anlayışları əhatə edir. Sosial quruluşun inkişafı və onun dilə əksi sosial təbəqələr və onları birləşdirən bütün elementlərlə vəhdət yaradır. Peşə, mədəniyyət, adət-ənənə hər biri dildə öz əksini tapır. Eləcə də dövrün tələbi kimi meydana çıxan ayrı-ayrı sahələr üzrə bilikləri mənimsəmək zərurəti yeni terminlərin yaranmasını şərtləndirir. Terminologiyanın predmet və ifadə vasitəsi olub elmi mətnə dayaq, baza rolunu oynayır və elmi biliklər çərçivəsində bütün informasiya məkanını təşkil edən və formalaşdıran anlayışların məntiqi, eləcə də assosiativ-mədəni əlaqələrin budaqlanmış sistemini yaradır. Bu sistemdə terminə funksional yanaşma, onun xüsusi adlandırma və definitiv təbiətini üzə çıxarır və onu digər söz qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri elmi konsepsiya ilə bağlı olmasıdır. Bu daha çox müxtəlif dildaxili və ekstralingvistik amillərlə bağlı olur. Həmin ekstralingvistik faktorların əsas və aparıcı xüsusiyyətləri terminin dildəki statusuna da təsir göstərir. Terminlərdə tədqiqatçıların müşahidə etdikləri mühüm əlamət və elmi-texniki faktların nəzəri dərkə öz əksini tapır. Bunun nəticəsində terminoloji adlandırma ilə bu və ya digər biliklər sisteminin terminləşən anlayışları arasında sıx əlaqənin yaranması meydana çıxır. Hazırda elmlərin terminoloji sistemlərində zənginləşmə və inkişaf daha intensiv xarakter almışdır. Sahələrin inkişafı və müxtəlif elmlərin qovşağından yaranan yeni sahələrdə terminoloji bazanın yaranması özünü aydın göstərir. Terminoloji bazanın müxtəlif istiqamətlərdə zənginləşməsi elmi terminologiyanın inkişafı ilə bağlı bir sıra problemlər yaradır. Bu problemlərin ümumi dairəsinə aşağıdakıları daxil etmək olar: 1. Elm sahələrində terminlərin sistemləşdirilməsinin və standart formalarının tam şəkildə aparılmaması; 2. Elm sahələrində işlənən terminlərdə çoxmənalılıq meylinin genişlənməsi; 3. Elm sahələrində fərdi termin yaradıcılığı meylinin güclənməsi; 4. Elmi əsərlərdə istifadə edilən terminlərdə dəqiqliyin, normativliyin pozulması; 5) Elm sahələrinin inkişafı ilə bağlı integrativliyinin artması;

Bu problemlərin aradan qaldırılması terminoqrafiyanın nəzəri və praktik məsələləri ilə əlaqədardır. Çünki elm sahələrinin inkişafı terminologiyada yeni terminlərin yaranmasını və onların dünya dillərində yer almasını zəruriləşdirir. Müasir dövrdə termin yaradıcılığında baş verən proseslər daha çox beynəlxalq dil zəminində getməsi ilə səciyyələnir. Hazırda yeni terminlərin yaradılmasında ingilis dili aparıcı mövqeyə keçmişdir. Milli dillərin lüğət tərkibini nəzərdən keçirdikdə, aydın olur ki, ümumişlək sözlər lüğət tərkibinin əsas nüvəsini təşkil edirsə, terminoloji leksika bu nüvənin ayrı-ayrı hissələridir, bu hissələrin hər biri – kimya, riyaziyyat, fizika, tibb və s. spesifik cəhətlər əsasında inkişaf edir. Təbii ki, bu zaman dilin daxili qanunauyğunluqları və normaları qorunur. Müasir dövrdə elm sahələri ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması, ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin yaranması tendensiyası terminologiyanın inkişafına təsir edir. Maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, internet sistemləri ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sisteminə yanaşmada yeni münasibətlərin formalaşdırılması tələbini ortaya atır.

Müasir dövrdə terminoloji tədqiqatlar sferası xeyli genişlənmişdir. Elmlərin diferensiasiyası və inteqrasiyası, informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi, reterminləşmə və determinləşmə yeni elmi istiqamətlərdə terminlərin işlənmə xüsusiyyətlərinin dərinlənən öyrənilməsi tələbatını artırmış, terminologiya sahəsində işlərə xüsusi diqqət verilməsinə və terminoqrafiyanın nəzəri əsaslarının hazırlanmasına səbəb olmuşdur. Yeni terminlərin yaradılması prosesinin sürətlənməsi və ümumişlək sözlərin yaradılmasını üstələməsi, terminlərin ədəbi dilə və danışıq dilinə sürətlə nüfuz etməsi bu nüfuzetmənin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün terminoloji lüğətlərin tərtibi istiqamətlərini də genişləndirmişdir. Elmi-texniki ədəbiyyatlarda, dərsliklərdə, mətbuatda işlənərək sabitləşən əsas terminlər lüğətlərdə öz əksini tapır və sistemləşdirilir. Bu sistemləşdirmə ədəbi dilin formalaşması ilə qarşılıqlı əlaqədə olan terminologiyanın inkişaf tendensiyasını müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Bütün bu proseslər terminoqrafiyanın nəzəri prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinə təkan verir.

Terminoloji lüğətlərin tərtibi elmin və texnikanın sürətli inkişafı ilə bağlı yaranan terminlərin sistemə salınmasında xüsusilə böyük rol oynayır. Bununla yanaşı tərtib edilən lüğətlər elm və texnikanın ümumi inkişaf səviyyəsini tam şəkildə əks etdirməlidir. Bu nəzərə alınaraq terminoloji lüğətlərin tərtibi və koordinasiya işi həyata keçirilməli, yeni elm sahələri olan aviasiya, informatika, logistika, avtonəqliyyat, korroziya, idarəetmə sistemləri və s. ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtib edilməsi terminoqrafiyanın obyekt sahəsinə təsir edir. Bu proseslər isə terminoloji lüğətlərin tərtib edilməsinin təbiiqi problemlərini, terminoqrafiyanın konkret metodlarına əsaslanan nəzəri müddəalarının işlənilməsinə tələb edir. Hazırkı dövrdə müxtəlif sahə mütəxəssisləri tərəfindən terminoloji lüğətlər tərtib olunur. Lüğətlərdə sözlüyə daxil ediləcək anlayışların təyin olunması, toplanması, sistemləşdirilməsi, standartlaşdırılması ilə bağlı prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi terminoqrafiyanın əsas nəzəri problemləridir. Nəzəri prinsiplər təyin edilən zaman elm sahələrinin xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Terminoloji lüğətlərin elmi dilin tələblərinə uyğun olaraq tərtib edilməsi terminoqrafiyanın ən mühüm funksiyasıdır və belə lüğətlərin tərtib olunması onların müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssislərin terminologiyaya aid olan ehtiyaclarını ödəməklə məhdudlaşmır. Eyni zamanda lüğətçiliyin tarixindən aydın olur ki, bu lüğətlər filoloji lüğətlərin, xüsusən də izahlı lüğətlərin terminoloji sözlüyünün yaradılması üçün əsas bazadır. Ona görə də terminoqrafiyanın nəzəri məsələlərinin həllində aşağıdakı məsələlər nəzərə alınmalıdır: 1. Terminoloji lüğətlərin sözlüyünü ancaq terminlər təşkil edir; 2. Lüğətlərə daxil olan terminlər leksik vahiddir, lakin xüsusi funksiyaya yerinə yetirən leksik vahiddir; 3. Bu leksik vahidlər hər hansı bir elm sahəsində xüsusiləşərək müəyyən bir anlayışın adını bildirir; 4. Terminin definitivləşməsi isə terminoloji lüğətin tərtibi zamanı qarşıya çıxan bəzi məsələləri aradan götürür. Deməli, terminoqrafiyanın nəzəri məsələləri nəzərə alınaraq onun əsasını təşkil edən terminoloji lüğətlərə yalnız terminlər daxil edilməlidir.

Terminoloji lüğətlərin tərtibində nəzərə alınan əsas məsələlərdən biri də sözlərin terminləşməsi prosesidir. Terminləşmə prosesi dilin terminoloji qatında özünü göstərən mühüm semantik hadisə hesab edilir. Çünki dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində terminlər müasir dövrdə müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Elm və texnikanın inkişafı ilə yeni anlayışların meydana çıxması terminologiyanın daha sürətlə zənginləşməsinə şərait yaradır. Sözdüzəltmə vasitələrinin bütün arsenalının terminologiyada istifadə olunması ilə yanaşı, bu sahədə özünəməxsus termin yaradıcılığı üsulları da diqqəti cəlb edir. Bu üsulların müəyyən qismini bir sıra əlamətlər əsasında təyin etmək olduğu halda, bir qisminin ümumi şəkildə izahı çətinlik törədir və onlar istisnalar şəkilində qeydə alınır. Terminoloji lüğətlərin tərtibində bu proseslər nəzərə alınmalıdır. Cəmiyyətin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq çoxlu sayda yeni-yeni elmi texniki anlayışlar meydana çıxır ki, onların hamısını xüsusi dil vahidləri ilə operativ şəkildə ifadə etmək bəzən mümkün olmur. Ona görə də çox vaxt elmin müəyyən bir sahəsində artıq hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinə yeni məna verməklə yeni yaranan anlayışların adlandırılması məqsədilə istifadə olunur. Bu prosesdə xüsusilə terminoloji sahədə anlayışlar arasında assosiativ əlaqələr əsas götürülür. Dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən müasir türk dillərində sözlərin yeni mənalar kəşb edərək, yəni terminləşərək digər anlayışları da adlandırma bilmə prosesi yeni formalaşan bir çox terminoloji sahələrdə daha qabarıq şəkildə müşahidə edilir. Yəni dildə mövcud olan sözlərin mənasında baş verən dəyişikliklərlə bağlı onların əsas mənası saxlanılmaqla, yaranan yeni mənalar ayrı-ayrı elm sahələrində öz əksini tapır. Termini-

noloji lüğətlərin tərtibində terminlərdə öz əksini tapan yeni mənalar, semantika tam şəkildə əks olunmalıdır. Texnikanın, elmin son nailiyyətləri olan informatika, aviasiya, logistika, hərbi-sənaye kompleksi, neft sənayesi müasir cəmiyyətin ən sürətli inkişaf edən sahələrindən olduğu üçün bu sahədə yaranan çox müxtəlif funksiyalı anlayışları ifadə etmək üçün dilin daxili imkanları, xüsusən sözün semantikasında məna dəyişmələri əsasında söz yaradıcılığı öz aktuallığı və fəallığı ilə seçilir. Məsələn, hərbi terminologiyada ayrı-ayrı hərbi anlayışları ifadə etmək üçün dildə hazır şəkildə artıq mövcud olan ağız, bölük, bölmə, açar, yuva, göz, daraq və s. sözlər terminləşərək müvafiq anlayışların adını bildirir. Belə terminlərin izahlı terminoloji lüğətlərdə həm əvvəlki ümumişlək mənası, həm də sonrakı, yəni bir sahə terminologiyasına məxsus terminini tam və ya qismən dəyişdirilərək başqa sahədə işlədilməsini əhatə edən mənalar verilməlidir. Lakin terminoloji lüğətlərdə çox vaxt həmin terminin yalnız həmin sahədə ifadə etdiyi məna verilir əvvəlki məna nəzərə alınmır. Bu sahə ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərində bir norma kimi qəbul edilir.

Transterminləşmə elmlərin inteqrasiyası və diferensiasiya prosesindən asılı olmaqla yanaşı terminoloji, yaxud başqa cəhətdən semlərin uyğunluğu nəticəsi kimi təzahür edir. Terminlərdə özünü göstərən bu dinamika, onlara məxsus spesifik cəhət elmlərin inkişafı, onların inteqrasiyası və diferensiasiya prosesi ilə bağlıdır. Diferensiasiya zamanı bir sahəyə aid terminlərin yeni yaranmış sahədə işlənməsi ilkin mərhələdə geniş şəkildə müşahidə olunur. Bu proses həm dilin öz sözləri, həm də alınmalar hesabına baş verir. Məsələn, “piramida” riyaziyyatda – oturacağı çoxbucaqlı və ya üçbucaqlı, yanları isə üçbucaqlı olan həndəsi cisim; tarixdə - qədim Misir fironlarının iri daşlardan qurulmuş çox nəhəng məqbərəsi; incəsənətdə - sirkdə adamların bir neçə sıra bir-birinin üstündə durmasından ibarət gimnastik və ya akrobatik fiqur; idmanda-bilyard oyununda oyunun başlanğıcında üçbucaq şəklində düzülən şarlar anlayışlarını ifadə edir. Burada transterminləşmə prosesi riyaziyyat – tarix – incəsənət – idman sahələri istiqamətindədir. Göründüyü kimi, mənənin köçürülməsi ilə bir termin müxtəlif sahələrdə işlənir. Terminin hansı sahəyə aid olması, hansı anlayışlar əsasında formalaşması, işləndiyi sahə ilə bağlı müəyyən məna ifadə etməsi xüsusi terminoloji lüğətlərdə tam şəkildə verilməsə də ümumi sahə lüğətlərində, terminoloji ensiklopediyalarda bu nəzərə alınmalı və ifadə etdiyi semantik mənalar tam şəkildə əhatə edilməlidir.

Baza anlayışları terminin sahə mənsubiyyətinin əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Belə konversiya bir nitq hissəsindən digərinə keçid deyil, bir sahə termininin qismən və ya tamamilə mənasının dəyişərək başqa sahədə yeni anlayışı nominativləşdirməsidir. Bu prosesdə termin həm əvvəl mənsub olduğu sahədə, həm də yeni sahələrdə yaranan anlayışları adlandırır. Deməli, bir sahə termininin olduğu kimi formasını saxlamaqla tam və qismən semantik modifikasiyaya uğrayaraq bir sahədən başqa sahəyə keçərək yeni anlayışı ifadə etməsi, transterminləşmə prosesi terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipinə təsir edir. Ona görə də terminoloji lüğətlərin tərtibində terminin hansı sahəyə aid olması qeyd edilməlidir. Bununla yanaşı bəzən termin bir sahə daxilində bir neçə məna ifadə edərsə, onlar da ayrıca qeyd edilməlidir. Məsələn, “*açar söz*” termini informatikada bir neçə mənada işlənir: 1. *İnformatikada* verilən məqalənin, yaxud da mətnin əsas məğzini özündə əks etdirən söz. 2. *İnformatikada* verilənlər bazasının idarə olunması sistemlərində yazı, yaxud sənədlərin internetdə axtarış üçün istifadə olunan söz. 3. *İnformatikada* proqramlaşdırma dillərində difunksiyalı, yaxud əməli tanrıdan söz. 4. *İnformatikada* sənədlərin indeksləşməsi üçün sənədin başlığında onun məzmunu haqqında daha çox informasiya daşıyan söz. Belə qeydetmə terminoloji sistemdə semantik mənaların dəqiqləşdirilməsində və unifikasiya prosesində nəzərə alınmalıdır.

Transterminləşmədə başlıca prinsip termin yaratmada anlayışın müəyyən əlamətə görə oxşarlığına istinad olunmasıdır. Məna köçürmələrində ən çox əşyanın zahiri və funksional oxşarlığı əsasında transterminləşmə üstünlük təşkil edir. Transterminləşmədə ikinci proses dilin öz sözlərinin elmin müxtəlif sahələrində terminləşməsidir. Tədqiqatlar göstərir ki, terminləşən sözün dilin hansı leksik qatına aidliyini əsas götürməklə ən azı dörd növü fərqləndirmək olar: a) ümumişlək sözlərin terminləşməsi; b) məişət sözlərinin terminləşməsi; c) dialekt sözlərin terminləşməsi; d) peşə-sənət sözlərinin terminləşməsi. Terminləşmə prosesində sözün semantikasının, yəni mənənin xüsusiləşməsi onun zəruri elementi hesab edilir. Semantik konversiya prosesində termin-anlayış münasibəti təyin edilir, terminin mütləq müəyyən sahə terminologiyasında definisiya əsasında təyin edilən mənası əsas götürülür. Bu prosesdə dildə işlənən söz xüsusi məna qazanaraq elmi anlayışı ifadə

edən termin funksiyası qazanır. Ümumişlək sözdə terminləşmə sözün mövcud mənasının müəyyən istiqamətdə dəyişdirilərək definitiv xüsusiyyəti ilə təyin olunan, terminoloji məna qazandıran, sözü termin edən prosesdir. Bu proses terminoloji lüğətlərin tərtib edilmə məqsədinə müvafiq olaraq verilməlidir. Məsələn, “əsas” ümumişlək sözdür və dildə “başlıca”, “ən mühüm”, “zəruri” anlayışını bildirir, eyni zamanda qrammatikada – sözün, sözdəyişdirici şəkilçidən qabaq gələn başlıca hissəsi; kimyada – turşularla birləşəndə duz əmələ gətirən kimyəvi birləşmə, qələvi əsaslar; riyaziyyatda – həndəsi fiqurun hündürlüyünə perpendikulyar olan tərəfi, üçbucağın əsası; hüquqda – bir hərəkətin düzgünlüyünü, gerçəkliyini izah edən, əsaslandırان, ona haqq qazandıran, ağlabatan ciddi səbəb, dəlil, sübut; inşaatda – bünövrə, özü, bina, təməl mənalarında işlənir. Aydın olur ki, bəzən bir söz terminləşərək elmin müxtəlif sahələrində müxtəlif yeni anlayışları bildirir. Terminoloji lüğətlərdə verilən belə izahlar terminin semantikasını açır. Bu proses göstərir ki, terminləşmənin miqyası genişlənməmişdir və onun semantik cəhətdən inkişafı terminlərin elmin müxtəlif sahələrində yeni terminoloji məna daşmasına səbəb olur. Elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı - dilçilik, geologiya, aviasiya, riyaziyyat və s. lüğətlərdə bu mənalar qeydə alınır. Terminlər və terminoloji səciyyəli birləşmələrin daxil olduğu lüğətlər elm sahələrini əhatə edir. Ona görə də terminoqrafiyanın nəzəri əsasları müəyyənləşdirilən zaman terminlərin əsas funksiyası nəzərə alınmalıdır.

Terminlərin normativ lüğətlərdə adekvat şəkildə, yəni dilin lüğət tərkibində xüsusi terminologiyanın yerinin obyektiv və kifayət qədər dolğun əks olunması daha çox aktualıq kəsb edir. Terminlərin seçimində və xüsusi terminologiyaya aid terminlərin toplanmasında terminoloji lüğətlərin şərtlərinə uyğun obyektiv metodların axtarılması terminoqrafiya üçün əsas məsələdir. Xüsusi sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtib edilməsi birbaşa elm sahələrinin terminologiyası ilə bağlıdır və ona görə də terminoqrafiyada terminoloji sistemlə sıx əlaqəli olan prinsiplər nəzərə alınır. Terminologiya dilin lüğət tərkibinin daha sürətlə dəyişən və inkişaf edən, bütün elm sahələrinə aid terminoloji leksika da daxil olmaqla, dilin terminoloji sistemini öyrənən dilçilik sahəsidir. Terminoqrafiya isə terminoloji lüğətlərin tərtib edilmə prinsipləri, tərtib edilmə qaydaları, terminlərin lüğətlərdə verilmə üsulları, terminoloji lüğətlərin növləri və onunla bağlı nəzəri və praktik məsələləri tədqiq edən dilçilik sahəsidir. Leksikologiyanın obyektü ümumişlək sözlər və ya digər dil vahidləridir (söz qrupları, sinonim sözlər), terminologiyanın obyektü isə termindir. L.V.Şerba bu barədə yazır: “Ana dilinin izahlı lüğətlərinin əsas məqsədi burada leksik-semantik sistemin, yəni “müəyyən dövrdə insan kollektivinin vahid dil anlayışı”nın əks olunmasıdır. İdeal olardı ki, ana dilinin izahlı lüğəti leksik sistemin həm mərkəzi, həm də ətraf sahələrinə aid elementlər daxil olsun. Lakin təəsüf ki, belə lüğəti yalnız təsəvvürə gətirmək mümkündür: müasir inkişaf etmiş dillərdə, məsələn, rus və ingilis dillərində sözlərin sayı on milyonlardır.” [9, s.59] Belə izahlı lüğətlərdə sözlərin daşdığı funksiyalar müəyyənləşdirilir.

Terminoqrafiyanın nəzəri prinsiplərində isə leksikoqrafiyadan fərqli olaraq termin və terminlər sistemində reallaşan birləşmələr də verilir. Yəni, terminlər sistemi bütövlükdə götürülür və onların aid olduğu elm sahəsini əks etdirən terminlər sistem kimi terminoloji lüğətdə ifadə olunur. Bu sahəyə, terminlər, termin-söz birləşmələri, termin-elementlər daxildir və bu bilik sahəsinin terminoloji vahidləridir. Anlayışların adlandırılmasında sadə terminlər kimi, termin-söz birləşmələri də yeni anlayışları ifadə edir və leksik birləşmələr olduğu üçün onlar da terminoloji lüğətlərə daxil edilir.

Lüğətçilik müstəqil dilçilik sahəsi kimi lüğətlərin yaranma tarixinə və tərtibi işinə əsaslanır. Sözlərin yaranma üsulları, semantik söz qrupları leksik vahid kimi leksikologiyada araşdırılırsa, sözləri lüğət vahidi kimi təsvir edən, sistemə salan, qeydə alan dilçilik sahəsi leksikoqrafiyadır. Terminlər də terminoloji vahid kimi terminologiyada araşdırılırsa, terminləri lüğət vahidi kimi təsvir edən, qeydə alan dilçilik sahəsi terminoqrafiyadır. Buna görə də terminoqrafiyanın nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsində sözlə terminin fərqli cəhətləri əsas götürülür. Terminlər sözlərdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Terminin spesifik cəhətlərini xarakterizə edən əlamətlər aşağıdakılardır: 1. Terminlər elmi-texniki anlayışları ifadə edir, müəyyən sahəyə aid olur; 2. Terminlər elmi dilin vahidi kimi elmi anlayışın işarəsidir; 3. Termin nominativ və definitiv funksiya daşıyır; 4. Terminin işləndiyi sahədə konkret definisiyası olur və bu definisiya anlayışın ifadə etdiyi məna əsasında yaranır; 5. Terminin mənası kontekstdən asılı olmur və heç vaxt mətni məna daşı-

mır;6. Terminlərə emosionallıq və ekspressivlik xas deyil;7.Terminlər təkmənalılığa daha çox meyl edir, yəni monosemantik olurlar; 8.Terminlər sistemlilik xüsusiyyətinə malikdir; 9. Terminlər üslubi cəhətdən neytraldır;10. Terminlər elmi üslubun vahidləridir; 11.Terminlərdə modallıq xüsusiyyəti olmur; 12.Terminlər məzmun etibarlı ilə dəqiqdir.

Terminin mahiyyətinin aydınlaşdırılması terminoqrafiyanın əsas məsələlərinin şərhinə imkan verir. Terminin mahiyyəti terminlə anlayış, terminlə ümumişlək sözlər arasında fərqə əsasən müəyyənənəşir. Bu sərhədlərin təyin edilməsi terminoqrafiyanın obyektini də müəyyənənəşdirir.

Terminlər sözlərdən fərqləndiyi kimi terminoqrafiyanı təşkil edən baza da leksikoqrafiyadan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Terminoqrafiyanın əsas tədqiqat obyektini olan terminoloji lüğətlərin nəzəri bazası hazırlananda terminlərin spesifik əlamətləri əsas götürülür. A.A.Reformatski yazır ki, terminlərin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün birinci növbədə ümumi anlayış olan sözə müraciət etmək lazımdır. Söz leksik kateqoriyadır. Termin söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Termin də söz kimi tarixi kateqoriyadır. O, dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, formalaşır, müəyyən məna kəsb edir. Lakin terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir.”[7, s.47]

Terminoloji lüğətlərdə xüsusi funksiya daşıyan terminlər toplanır. Bu terminlərin verilmə üsulları, qaydaları, prinsipləri terminoqrafiyanın nəzəri əsaslarını təşkil edir. Z.İ.Komarova da terminoqrafiyanı müstəqil istiqamət sayır və bu fikrini üç istiqamətdə əsaslandırır:” 1. Terminologiyanın nəzəri bazası leksikologiya deyil, terminşünəslıqdır; 2. Lüğətlərin hazırlanmasının praktik sahəsi kimi leksikoqrafiya və terminoqrafiya paralel mövcuddur; 3. Dilin ümumi lüğətlərinin hazırlanması üçün leksikoqrafiyada terminoloji lüğətlər baza rolunu oynayır.”[6, s.40]

Müəllifin təhlilindən aydın olur ki, terminologiyanın nəzəri bazası terminşünəslıqdır. Onu da qeyd edir ki, leksikoqrafiyada terminoloji lüğətlər baza rolunu oynayır. Lakin təhlillər göstərir ki, terminoloji lüğətlər terminoqrafiyada baza rolunu oynayır. Ona görə də hər ikisi paralel olaraq inkişaf edir. V.M.Leyçik də bu halda terminologiya deyil, terminşünəslıq anlayışına üstünlük verir.

H. Həsənov yazır: “Dilçilikdə leksikoqrafiya termini dörd mənada işlədilir: 1.Lüğətlərin nəzəri məsələləri ilə məşğul olan elm sahəsi; 2.Lüğətlərin toplusu; 3.Tərtib olunmuş lüğətlərin cəmi; 4.Lüğətlərin praktik hazırlanması.”[2, s.10] Müəllif lüğətlərin tiplərinin qruplaşdırılmasında terminoloji lüğətlərə ayrıca yer verir. Qeyd edir ki, terminoloji leksikoqrafiya bilavasitə elmlə, xüsusi sahələrlə bağlı istiqamət olub onunla bağlı terminləri özündə əks etdirir.

Z.İ.Komarova belə hesab edir ki, terminoqrafiya bir elmi istiqamət olaraq terminşünəslıq, leksikoqrafiya isə ümumi dilçilik və məntiqlə yaxın əlaqələrə malik ümumişlək sözlərlə bağlıdır. Terminoqrafiya və leksikoqrafiya praktika, tarix və nəzəriyyəyə görə qarşılıqlı əlaqədə şərtlənən, qarşılıqlı inkişaf edən sahələrdir. Nəzəri terminoqrafiya iki əsas elementin – terminoqrafiya nəzəriyyəsi və terminoqrafiya tarixinin cəmindən formalaşmışdır. Müəllif nəzəri terminoqrafiyanı geniş anlamda götürür və terminoqrafiyanın tarixini də nəzəri terminoqrafiyaya aid etsə də onun əsas nəzəri məsələlərinin geniş şərhini verir. Z.İ.Komarovanın fikrincə, “terminoqrafiyanın predmeti xüsusi lüğətlərin tərtib olunmasının metodologiyası və konkret üsulların işlənməsi kimi təyin edilirsə, onun əsas vəzifəsini terminosistemin terminoloji lüğətdə qeyd olunma prinsipləri və üsullarının işlənməsidir.”[5, s.131] Görkəmli alim tədqiqatlarında terminoqrafiyanın nəzəri əsaslarının müəyyənənəşdirilməsində terminosistemin terminoloji lüğətdə qeyd olunma prinsipləri və üsullarını əsas hesab etmişdir.

Terminoloji lüğətlərin tərtibi qaydaları təbiət elmləri, ictimai elmlər, ictimai-siyasi elmlər, texniki elmlər kimi elm sahələrinin təsnifi ilə bağlıdır. Hər bir elm sahəsi ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibi yalnız həmin sahəni əhatə edərsə, ümumi terminoloji lüğətlər bir neçə sahəni özündə birləşdirir. Bir neçə sahəni özündə birləşdirən terminoloji lüğətlər aid olduğu sahənin terminoloji sistemlərini qarşılıqlı əlaqədə təsvir edir və bu zaman bir sıra elmlər obyekt, predmet yaxınlığına görə seçilir. Məsələn, ictimai-siyasi terminlər lüğəti həm iqtisadiyyat, həm politologiya, həm diplomatiya, həm siyasi terminləri özündə birləşdirir. Terminoqrafiyanın da dilçiliyin tətbiqi sahəsi kimi nəzəri əsaslarının hazırlanmasında bu sahələrlə bağlı terminoloji sistemin nəzəri əsasları əsas götürülür. Terminoqrafiyanın funksiyası terminoloji sistemlərin unifikasiyası, nizama salınması, standartlaşdırılmasını həyata keçirən terminoloji lüğətlərin tərtibi qaydalarının nəzəri

aspektə tədqiq olunmasıdır. Terminologiyada terminlərin yaranma yolları, leksik-funksional xüsusiyyətləri təhlil olunursa, terminoqrafiyada terminologiyanın müxtəlif sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin tərtib olunma prinsiplərinin problemləri tədqiq olunur. Deməli, terminoqrafiyanın əsas tədqiqat obyektini terminoloji sistemi özündə əks etdirən, elmi-texniki sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibinin nəzəri prinsipləri və onun metodologiyasını isə elmi dilin əsas vahidləri olan terminlə əlaqəli lüğətçilik sahəsinin konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov Abbas. Lüğətlərin tipologiyası, Bakı, "AzTU" mətbəəsi, 2019.
2. Nəsrət Nəsenov. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, "BDU" nəş., 1999.
3. Авербух К. Терминография: традиционное и специфическое – Теория и практика научно-технической лексикографии (sb.statej) – Москва: «русский язык», 1988, с. 27.
4. Гринев С.В. Введение в терминоведение, Москва, 1993.
5. Комарова З.И., Плотникова Г.Н. Толковый словарь и общей лексикографии и терминологии // Современная лексикография, глобальные проблемы и национальные решения. Иваново, Издание ИПН, 2007.
6. Комарова З.И. Семантическая структура специальных слов и её лексикографическое описание. Свердловск, Уральский университет. 1991.
7. Реформатский А.А. Введение и языковедение. Москва, 1967.
8. Тагиев М.Т. Место терминов в языке и в двуязычном словаре. Научные труды Вузов министерства высшего и среднего специального образования азербайджанской ССР. Серия XII, №3, 1979.
9. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии, Избранные работы по языкознанию и фонетике, ЛГУ, 1985, Т.1, .

Terminoqrafiyanın funksiyası və ümumi nəzəri məsələləri

Xülasə

Məqalədə terminoqrafiyanın funksiyası və ümumi nəzəri məsələləri araşdırılmışdır. Terminoqrafiyanın vəzifəsi terminoloji sistemlərin unifikasiyası, nizama salınması, standartlaşdırılmasını həyata keçirən terminoloji lüğətlərin tərtibi qaydalarının nəzəri aspektə tədqiq olunmasıdır. Terminologiyada terminlərin yaranma yolları, strukturu, leksik-funksional xüsusiyyətləri təhlil olunursa, terminoqrafiyada terminologiyanın müxtəlif sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin tərtib olunma prinsiplərinin problemləri tədqiq olunur. Bununla da müəyyənləşdirilir ki, terminoqrafiyanın əsas tədqiqat obyektini terminoloji sistemi özündə əks etdirən, elmi-texniki sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibinin nəzəri prinsipləri təşkil edir. Terminoqrafiyanın metodologiyasını isə elmi dilin əsas vahidləri olan terminlə əlaqəli lüğətçilik sahəsinin konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

prof. Sayali Sadigova

Functional and general of thermal noqraphi theoretical measures

Summary

The article examines the function and general meaning of the term noqraphi. The task of terminography is to study the rules of compiling terminological dictionaries, which implement the unification, regularization, and standardization of terminological systems, in a theoretical aspect. Terminology analyzes the ways in which terms are formed, their structure, and lexical-functional features, while terminology deals with various areas of terminology. The problems of the principles of compilation of dictionaries are studied. It is determined that the main research object of

terminology reflected the terminological system. The view of the compilation of terminological dictionaries related to scientific and technical fields organizes the principles. The methodology of terminology is excellent with the term, which is the main unit of the scientific language. Organization of the definition of the conceptual foundations of the field of lexicography does.

проф. Саялы Садыгова

***Функциональные и общие сведения о тепловой нокрапии
теоретические меры
Резюме***

В статье исследуются функция и общее значение термина нографы. Задачей терминографии является изучение в теоретическом аспекте правил составления терминологических словарей, осуществляющих унификацию, упорядочение и стандартизацию терминосистем. Терминология анализирует способы образования терминов, их структуру и лексико-функциональные особенности, при этом терминология занимается различными областями терминологии, изучаются проблемы принципов составления словарей. Определено, что основным объектом исследования терминологии отражалась терминологическая система. Видение составления терминологических словарей, относящихся к научным и техническим областям, организует принципы. Методология терминологии отлично справляется с термином, являющимся основной единицей научного языка, организация определения понятийных основ области лексикографии.

Çapa tövsiyə edən:

***AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Terminologiya şöbəsi***

Rəyçilər:

***professor İsmayıl Məmmədov
professor İkrəm Qasımov***